

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ

BUSINESS ACTIVITY IN UKRAINE DURING THE WAR: FEATURES AND PROBLEMS

УДК 338.124

DOI: <https://doi.org/10.32782/infrastructure72-12>**Голомб В.В.**

к.е.н., доцент,
доцент кафедри інформаційної економіки,
підприємництва та фінансів,
Інженерний навчально-науковий інститут
імені Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету

Оглобліна В.О.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри інформаційної економіки,
підприємництва та фінансів,
Інженерний навчально-науковий інститут
імені Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету

Holomb Viktoriia

Zaporizhzhya National University

Ogloblina Viktoriia

Zaporizhzhya National University

У статті досліджено стан підприємницького середовища та виявлено основні проблеми, з якими стикаються підприємства під час воєнних дій в Україні. З'ясовано, що не дивлячись на складну ситуацію український бізнес намагається продовжувати працювати і відновлювати економіку країни. Незважаючи на несприятливе бізнес-середовище спостерігаються тенденції щодо відновлення діяльності підприємств. Це підтверджується покращенням значень ряду статистичних показників. За результатами дослідження виявлено основні проблеми, з якими стикається бізнес, а саме: продовження бойових дій на території України та непрогнозованість розвитку ситуації, відсутність висококваліфікованих спеціалістів та достатньої кількості платоспроможних клієнтів, недостатність власного капіталу та складності в отриманні додаткового фінансування.

Ключові слова: підприємницька діяльність, бізнес, воєнні дії, Україна, невизначеність, проблеми підприємств.

The article examines the business environment and reveals the main problems faced by enterprises during the war in Ukraine. It was found that despite such a difficult situation, Ukrainian business is trying to continue working and restore the country's economy. Businesses and entrepreneurs today are affected differently by hostilities depending on their location and the industry in which they operate. The most affected enterprises are located in Luhansk, Kherson, and Mykolaiv regions. According to the survey of Ukrainian enterprises, industry, agriculture, and the service sector were the most affected. According to research by the Kyiv School of Economics, the total amount of direct documented damage caused to Ukraine due to a full-scale Russian invasion, as of April 2023, reaches \$147.5 billion. And this amount continues to grow. Despite the unfavorable business environment, there are trends toward the recovery of enterprises. This is confirmed by the improvement of the values of such statistical indicators as the Indicator of economic sentiments, Index of business activity, and Index of expectations of business activity. Based on the research results, the main problems faced by the business were identified. Firstly, and the most important problem is the continuation of hostilities on the country's territory and the unpredictability of the development of the situation in the country. Secondly, this is the problem of the lack of highly qualified specialists, which arose as a result of the transfer of workers to other regions or abroad. Thirdly, it is the lack of a sufficient number of paying customers. Fourth, it is the lack of capital and difficulty obtaining additional financing. The effective solution to these problems requires the active participation of the state. A detailed study of exactly how the government supports Ukrainian businesses requires further scientific research. Analysis of programs, legislation, government initiatives, and their impact on the business environment can help clarify the effectiveness and efficiency of government support and identify opportunities for further improvement and development.

Key words: entrepreneurial activity, business, hostilities, Ukraine, uncertainty, problems of enterprises.

Постановка проблеми. Війна негативно впливає на економіку України. Вже більше року українські підприємства намагаються адаптуватися до нових несприятливих умов господарювання. Вже сьогодні уряд працює над розробкою довгострокової національної стратегії відновлення країни. Важливим елементом даної стратегії є працюючий бізнес. Для ефективного відновлення роботи підприємств необхідно постійно проводити моніторинг та дослідження стану бізнес-середовища, перспектив розвитку бізнесу та потреб в інструментах державної підтримки підприємництва та експорту.

Таке дослідження дозволить ідентифікувати ключові проблеми, з якими стикається бізнес, та запровадити ініціативи для їхнього вирішення. Тому дослідження особливостей та проблем підприємницької діяльності на сьогодні є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останнім часом з'явилося багато публікацій, в яких вчені досліджують різні аспекти діяльності українських підприємств під час воєнних дій, аналізують державну підтримку та стимулювання розвитку бізнесу. Свій внесок у вивчення цих питань внесли

такі вітчизняні вчені: О.В. Чумак, Т.Ю. Мельник, З.І. Кобеля, С.І. Тодорюк, Г.В. Жосан, І.М. Хірса, Н.В. Фастовець та ін.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження стану підприємницького середовища та виявлення основних проблем з якими стикаються підприємства під час воєнних дій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головним фактором, який не дозволяє підприємствам почати повноцінне відновлення і працювати на повну – це, звичайно, продовження воєнних дій на території України, масштабні обстріли населених пунктів та руйнування інфраструктури.

Однак, не дивлячись на таку важку ситуацію український бізнес намагається продовжувати працювати і відновлювати економіку країни, після різкого падіння в першому півріччі 2022 року внаслідок широкомасштабної російської агресії.

Аналізуючи офіційну статистику Державного комітету статистики України [2] щодо кількості активно діючих підприємств у 2022 році порівняно з 2021 роком, видно що у середньому по країні близько 6% підприємств повністю зупинили свою роботу і закрилися.

Треба зазначити, що ситуація кардинально відрізняється за регіонами. Сьогодні підприємництво та підприємці зазнають різного впливу воєнних дій залежно від свого місця розташування. Загалом, регіони України ділять за чотирма категоріями [11]:

1) "частково окуповані регіони" (зона ведення бойових дій);

2) "прифронтові регіони" (під загрозою вторгнення);

3) "опорні регіони" (у логістиці оборонних та гуманітарних вантажів відіграють вирішальну роль);

4) "безпечні регіони" (регіони, які умовно безпечні для підприємницької діяльності та мають мінімальний ризик вторгнення).

На частково окупованих територіях та в прифронтових регіонах (Луганській, Херсонській та Миколаївській областях) припинила свою роботу найбільша кількість підприємств (рис. 1).

Центр розвитку інновацій, національний проєкт Дія.Бізнес, Офіс з розвитку підприємництва та експорту спільно з Advanter Group за підтримки Європейського Союзу в межах Ініціативи для відновлення економіки, розвитку підприємництва й експорту України провели дослідження стану українського бізнесу під час воєнного стану. Останнє дослідження було проведено у березні-квітні 2023 року, у якому взяли участь 999 респондентів з усіх областей України та різних індустрій.

За даними цього опитування 65% підприємств на сході та 37% на півдні України повністю або частково призупинили свою діяльність [6]. За дослідженнями Київської школи економіки, загальна сума прямих задокументованих збитків, завдана Україні через повномасштабне вторгнення росії, станом на квітень 2023 року сягає \$ 147.5 млрд. І ця сума продовжує зростати. При цьому збитки від пошкодження інфраструктури та активів підприємств оцінюють на суму \$ 36.2 млрд та \$ 11.4 млрд відповідно [8].

Крім того, важливе значення для діяльності всіх підприємств, а особливо підприємств

промисловості, є доступ до безперервного електропостачання. Із жовтня 2022 року атаки на енергетичну інфраструктуру України, що призводять до блекаутів, відсутності тепла, води та зв'язку, стали одним з найбільших викликів для підприємств всіх галузей та розмірів. Експерти оцінюють прямі втрати для економіки країни через пошкодження енергетичної інфраструктури на суму \$ 8.3 млрд [9]. Крім того, бізнесу доводиться інвестувати додаткові кошти, щоб бути готовими до відключень електроенергії.

Європейська Бізнес Асоціація провела опитування, де запитала українські підприємства, скільки компанії інвестують в адаптацію до блекаутів. Так, 40% опитаних повідомили, що їх витрати на забезпечення автономного електроживлення складають до \$50 тис., ще 22% повідомляють про витрати в діапазоні \$ 50–100 тис., 24% – про витрати \$ 100–200 тис., і 14% витратили вже більше \$ 200 тис. [9].

Вплив війни на підприємницьку діяльність відрізняється, залежно від галузі. Так, бізнеси сфери послуг страждають через зменшення населення в містах, що викликає як зниження попиту на окремі види послуг (салони краси, готельний та ресторанный бізнес, надавачі позашкільних освітніх послуг), так і скорочення пропозиції праці висококваліфікованих спеціалістів (ІТ сектор, експерти в сфері дизайнерських, фінансових та консалтингових послуг). Підприємці зі сфери обробної промисловості страждають через перебої ланцюгів поставок компонентів, зростання вартості експорту та зниження попиту на кінцеву продукцію (технічне обладнання, довгострокові побутові товари, тощо).

За даними опитування підприємств України першочергово відновлюються ті галузі, які забезпечують найбазовіші потреби населення – виробляють їжу, одяг чи взуття, займаються ремонтом автотранспорту. До прикладу, 34% підприємств харчової промисловості утримують виробництво майже на довоєнному рівні, а 24% з них – навіть перевищують довоєнні обсяги [6].

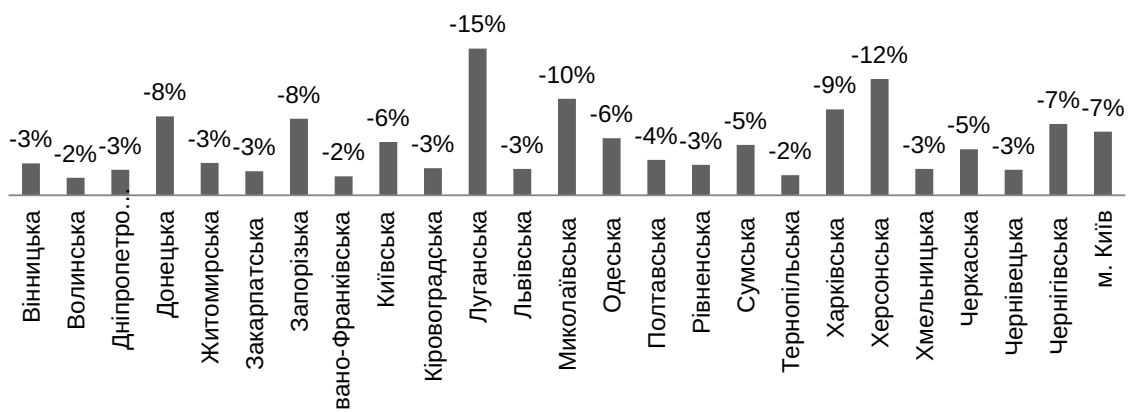

Рис. 1. Зміна кількості активних підприємств у 2022 р. порівняно з 2021 р.

Джерело: [2]

Підприємства аграрного сектору також страждають від безпосередніх втрат від війни, як-от мінування полів, пошкодження сільськогосподарської техніки, окупація території та незаконне вивезення українського зерна, та від здорожчання логістики через блокування портів.

Станом на листопад прямі збитки аграрного сектору України сягнули \$ 6,6 млрд, або майже 23% від всієї вартості активів сільського господарства України. Сільськогосподарська техніка та складські приміщення – це категорія активів, що зазнала найбільших пошкоджень внаслідок війни [10].

В той час як пошкодження відображають зниження матеріальних активів – непрямі втрати враховують недоотриманий дохід від зменшення кількості виробленої продукції та додаткові витрати, які виробники змушені нести через війну. Фахівці оцінюють непрямі втрати у сільському господарстві на суму \$ 34,25 млрд [10].

Незважаючи на величезні збитки та несприятливе середовище спостерігаються тенденції щодо відновлення економіки України. Про це свідчить такий показник як Індикатор економічних настроїв, що розраховується Державною службою статистики України [2]. Індикатор економічних настроїв – це зведена оцінка 15 стандартизованих сезонно скоригованих показників, з яких 11 – компоненти індикаторів ділової впевненості в промисловості, будівництві, роздрібній торгівлі, сфері послуг, та 4 – компоненти індикатора споживчої впевненості. Цей показник у другому кварталі 2023 року піднявся на найвищий рівень із січня 2022 року (рис. 2).

Ці настрої та очікування українського бізнесу підтверджуються і опитуванням [5], відповідно до якого у другому кварталі 2023 року близько 9% підприємств вказали на зростання обсягів робіт порівняно з довоєнним періодом, а 8% підприємств вийшли на показники 2021 року, натомість на 10% скоротилася частка тих, хто планує зростання на найближчі місяці.

Частка тих керівників підприємств, хто вважає ситуацію кращою, ніж рік тому, зросла з 41%

до 50%. Водночас відсоток тих, у кого ситуація є гіршою, ніж рік тому, зменшився з 43% до 30%. Підприємства продовжують відновлення виробництва. Станом на квітень 2023 року відсоток тих, які працюють майже на повну потужність, є найвищим за останні 12 місяців [5].

В рамках дослідження [5] розраховується загальний Індекс активності бізнесу (Ukrainian Business Index). UBI показує активність бізнесу, його спроможність нарощувати товарооборот, створювати робочі місця. Якщо показник нижче 50, це свідчить про негативні очікування бізнесу від подальшого розвитку подій.

Цей показник теж показує позитивну динаміку і на початку 2023 року становить 34.03. Індекс зріс порівняно з лютим 2023 року (30.76) і локальним максимумом вересня 2022 року (33,9). Однак, експерти вважають, що зростання індексу свідчить про втому бізнесу від невизначеності та бажання інтенсифікуватися, ніж про покращення економічної ситуації: кількість замовлень від клієнтів лишається незмінною, але зростають обсяги випуску продукції та складські запаси.

Ще одним інструментом оперативної оцінки та відстеження тенденцій розвитку економіки є щомісячний Індекс очікувань ділової активності (ІОДА), що розраховується НБУ на основі опитувань українських підприємств реального сектору економіки [1].

ІОДА у квітні 2023 року вперше, починаючи з жовтня 2021 року перетнув нейтральний рівень і становив 51.5. (рис. 3), що свідчить про те, що український бізнес підлаштувався до складних умов широкомасштабної війни та продовжує поліпшувати очікування щодо своєї економічної діяльності. Крім того, це може бути наслідком очікувань щодо зростання виробництва в Україні завдяки стабілізації ситуації в енергетиці, підвищенню споживчих настроїв населення та поліпшенню інфляційних та курсових очікувань.

Якщо проаналізувати очікування підприємств у розрізі секторів економіки, слід зазначити, що підприємства торгівлі надали найоптимістичніші оцінки результатів та перспектив своєї діяльності

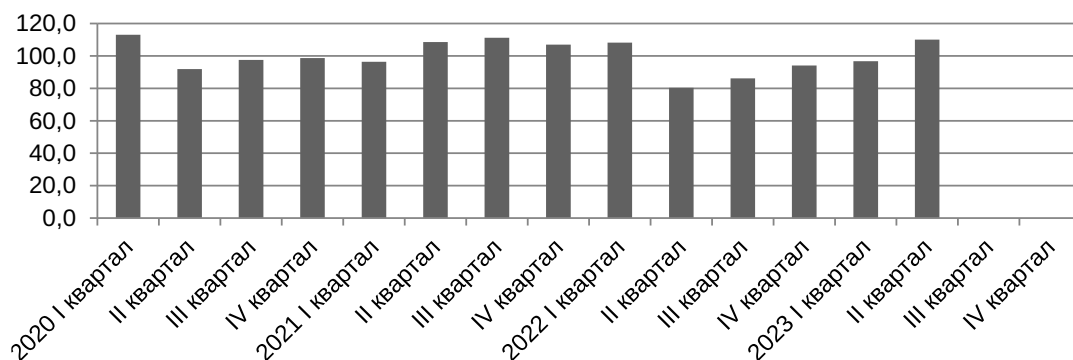

Рис. 2. Індекс індикаторів економічних настроїв

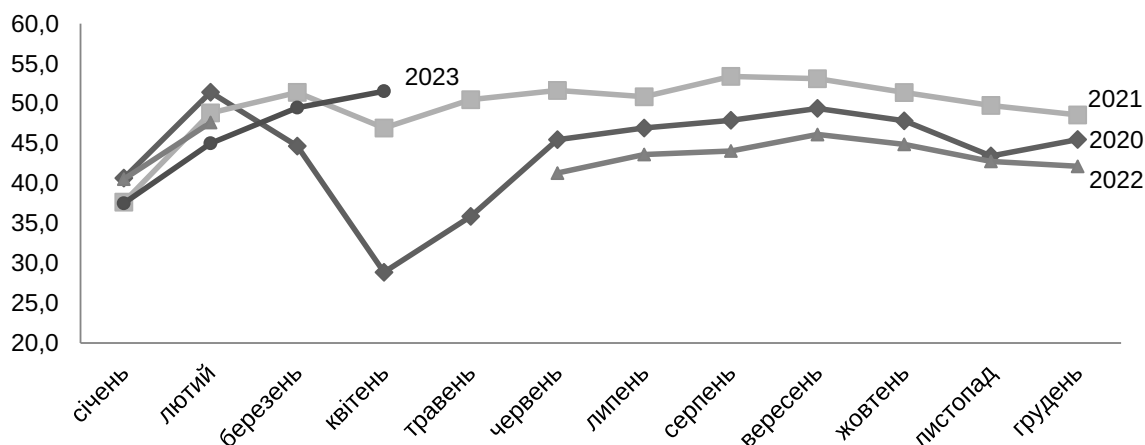

Рис. 3. Динаміка Індексу очікувань ділової активності

на тлі похвалення споживчих настроїв, поліпшення ситуації з енергопостачанням та збільшення пропозиції товарів: секторальний індекс у квітні зріс до 57,6 із 53,6 у березні [1].

Незважаючи на позитивні тенденції відновлення українських підприємств існують перепони на цьому шляху. Для відновлення діяльності та налагодження бізнес-процесів підприємствам необхідне додаткове фінансування. Для більшості українських підприємств ця сума коливається від \$ 30 до 300 тис. Проте є підприємства, які потребують більше \$ 10 млн фінансової допомоги, таких: на Сході – 1,5%; на Півдні – 1,3%; на Півночі – 0,9%; на Заході – 0,8%. Згідно з опитуванням середньозважена потреба у додатковому фінансуванні \$ 900 тис. [5].

З великою кількістю проблем стикаються підприємства, які вирішили перемістити власний бізнес на більш безпечні території. У багатьох випадках підприємствам важко переїхати через складність транспортувати обладнання, відсутність відповідних виробничих майданчиків та високу вартість оренди, дефіцит житла для працівників підприємства, відсутність достатніх резервів фінансових ресурсів для початку виробництва після переїзду.

Для допомоги цій категорії підприємств Уряд реалізує програму релокації підприємств. Станом на початок 2023 року цією можливістю скористалися близько 14% підприємств і ще 3% планують провести релокацію, але ще не вирішили куди.

У будь-якому випадку власникам бізнесу доведеться докласти чимало власних зусиль для реалізації такого кроку.

Якщо брати абсолютні цифри, то за рік війни за урядовою програмою релокації в більш безпечні регіони країни було переміщено 800 підприємств, 623 з яких вже відновили роботу на новому місці. За інформацією Міністерства економіки України найбільше підприємств релокувались до Львівської (24%), Закарпатської (14,5%), Чернівецької (9,8%), Івано-Франківської (8,3%), Хмельницької (7,3%), Тернопільської (6,3%) областей.

Ще однією важливою перепорою для ефективної роботи бізнесу – є дефіцит кваліфікованих кадрів. Через мобілізацію до Збройних Сил та евакуацію робітників на більш безпечні території та за кордон деякі підприємства втратили значну кількість своїх працівників.

Опитування підприємств свідчать, що найголовнішою причиною, що не дозволяє бізнесу повноцінно відновити роботу – нестача фінансових ресурсів у країні, а саме – неплатоспроможність клієнтів, недоступність кредитних коштів і власного капіталу бізнесу тощо.

Як бачимо із таблиці 46,1% респондентів вказують на непрогнозованість розвитку подій, а 34% – на непередбачуваність дій держави, які можуть погіршити ситуацію для бізнесу. Також суттєво зросли ризики й проблеми, пов'язані з податковою та митною системами. Крім того, серед проблем

Таблиця 1

Проблеми, що заважають бізнесу відновлюватися (станом на квітень 2023 року)

№	Проблема	Відсоток опитаних, %
1	Відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів	49,7
2	Непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку	46,1
3	Непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан бізнесу	34,0
4	Відсутність достатнього капіталу	32,4
5	Перешкоди з боку регуляторних та/чи фіскальних органів	26,1

Джерело: [5]

у взаємовідносинах з органами державної влади підприємства зіткнулися з проблемою блокування податкових накладних, зловживання представниками влади регуляторними нормами, відмова від бронювання призовників від призову, а також затримки з логістикою на кордоні.

Аналогічне питання було поставлене представникам ОВА та ТГ. На їх думку до головних перешкод, які заважають бізнесу відновлюватися та розвиватися, наразі належать [12]:

- зруйнованість ланцюгів постачання (на думку 87,5% представників/ць ОВА та 51,6% – ТГ);
- відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів на внутрішньому ринку (68,8% та 57,9%, відповідно);
- непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку (56,3% та 57,9%);
- відсутність достатньої кількості кваліфікованих працівників (68,8% та 34,1%);
- відсутність достатнього капіталу (власні та/або оборотні фонди, заощадження) (56,3% та 44,4%).

Як бачимо, війна призвела до величезних втрат в економіці країни, однак підприємства продовжують працювати і адаптуватися до викликів сьогодення. Дані опитування свідчать, що попри наявність власних проблем, український бізнес активно бере участь у допомозі державі задля перемоги. Близько 90% підприємств залучені до допомоги країні під час війни, при цьому 65,4% підприємств допомагають безпосередньо Збройним Силам України [5].

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене дослідження стану підприємницького середовища в Україні показало, що підприємства в країні стикаються з численними проблемами внаслідок бойових дій на території країни. Незважаючи на це, український бізнес намагається продовжувати свою діяльність та відновлювати економіку. Це підтверджується покращенням таких статистичних показників, як індикатор економічних настроїв, індекс активності бізнесу та індекс очікувань ділової активності.

За результатами дослідження можна виокремити основні проблеми, з якими стикається бізнес. Продовження воєнних дій та непрогнозованість розвитку ситуації в країні є найважливішою проблемою для бізнесу. Це створює нестабільність у країні, ускладнює планування та прийняття стратегічних рішень, і ставить під загрозу безпеку підприємств. Відсутність висококваліфікованих спеціалістів є не менш серйозною проблемою для українських підприємств. Переміщення працівників у інші регіони або за кордон призводить до втрати досвіду та навичок, а також ускладнює пошук та залучення нових кваліфікованих кадрів. Крім того, відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів, недостатність власного капіталу та складності в отриманні додаткового

фінансування ускладнюють фінансове становище підприємств. Обмежений доступ до капіталу уповільнює відновлення, розвиток підприємств та впровадження інновацій у їх діяльність.

Ефективне вирішення зазначених проблем вимагає активної участі держави. Детальне вивчення того, як саме уряд підтримує українські бізнеси, вимагає подальших наукових досліджень. Аналіз програм, законодавства, державних ініціатив та їх впливу на бізнес-середовище може допомогти з'ясувати ефективність і результативність державної підтримки та виявити можливості для подальшого удосконалення і розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Щомісячні опитування підприємств України Березень 2023 року. Випуск № 42. Департамент статистики та звітності. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Business_survey_m_2023_03.pdf?v=4 (дата звернення: 19.05.2023).
2. Державна служба статистики. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 15.05.2023).
3. За рік війни в більш безпечні регіони релоковано 800 підприємств. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a700c206-722a-4752-b5bb-78a1063ae9db&title=ZaRikViiniVBilsh> (дата звернення: 15.05.2023).
4. Жосан Г.В., Хірса І.М. Особливості підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2022. Вип. 14. С. 26–31.
5. Дослідження стану та потреб бізнесу за рік повномасштабної війни. 01 травня, 2023. URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/iniciativi/doslidzenna-stanu-ta-potreb-biznesu-za-rik-povnomasstabnoi-vijni> (дата звернення: 20.05.2023).
6. Підтримка бізнесу в умовах війни. Дія. Бізнес. URL: <https://business.diia.gov.ua/wartime> (дата звернення 16.05.2023).
7. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2(100). С.3–11.
8. \$147,5 млрд – загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну на квітень 2023 року. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/147-5-mlrd-zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-na-kviten-2023-roku> (дата звернення: 10.05.2023).
9. Світло в кінці тунелю: як можна "згладити" енергетичну кризу. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/12/695913/> (дата звернення: 10.05.2023).
10. Огляд збитків та втрат в АПК України URL: <https://kse.ua/ua/oglyad-zbitkiv-ta-vtrat-v-apk> (дата звернення: 11.05.2023).
11. Кобеля З.І., Тодорюк С.І., Перспективи розвитку підприємництва у сучасних умовах господарювання. *АГРОСВІТ*. 2023. № 7–8. С. 95–106.
12. Дослідження стану та потреб МСБ в Україні за оцінкою територіальних громад та ОВА.

URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/doslidzenna-stanu-ta-potreb-msb-v-ukraini-za-ocinkou-teritorialnih-gromad-ta-ova> (дата звернення: 11.05.2023).

REFERENCES:

1. Shchomisiachni opytuvannia pidpriemstv Ukrainy Berezen 2023 roku. Vypusk 42. Departament statystyky ta zvitnosti [Monthly surveys of enterprises of Ukraine. March 2023. Issue No. 42. Department of Statistics and Reporting]. Available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Business_survey_m_2023_03.pdf?v=4 (accessed May 19, 2023).
2. Derzhavna sluzhba statystyky [State Statistics Service]. Available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed May 15, 2023).
3. Za rik viiny v bilsh bezpechni rehiony relokovano 800 pidpriemstv [During the year of the war, 800 enterprises were relocated to safer regions]. Available at: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=a700c206-722a-4752-b5bb-78a1063ae9db&title=ZaRikViiniVBilsh> (accessed May 15, 2023).
4. Zhosan H.V., Khirsa I.M. (2022) Osoblyvosti pidpriemnytskoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Peculiarities of entrepreneurial activity in the conditions of martial law in Ukraine]. *Tavriyskyi naukovyi visnyk. Seriya: Ekonomika. – Tavriysk scientific bulletin. Series: Economy*, vol. 14, pp. 26–31.
5. Doslidzhennia stanu ta potreb biznesu za rik povnomasshtabnoi viiny. 01 travnia, 2023 [Study of the state and needs of business during the year of the full-scale war. May 1, 2023]. Available at: <https://business.diia.gov.ua/cases/inicijativi/doslidzenna-stanu-ta-potreb-biznesu-za-rik-povnomashtabnoi-vijni> (accessed May 20, 2023).
6. Pidtrymka biznesu v umovakh viiny. Diia. Biznes [Business support in wartime. Action. Business]. Available at: <https://business.diia.gov.ua/wartime> (accessed May 16, 2023).
7. Melnyk T. Yu. (2022) Derzhavna pidtrymka ta stymuliuвання rozvytku biznesu v Ukraini pid chas dii voiennoho stanu [State support and stimulation of business development in Ukraine during martial law]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia – Economy, management and administration*, no. 2 (100), pp. 3–11.
8. \$147.5 mlrd – zahalna suma priamykh zbytkiv, zavdana infrastrukturi Ukrainy cherez viinu na kviten 2023 roku [\$147.5 billion – the total amount of direct damage caused to the infrastructure of Ukraine due to the war as of April 2023]. Available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/147-5-mlrd-zagalna-suma-priamykh-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-na-kviten-2023-roku> (accessed May 10, 2023).
9. Svitlo v kintsi tuneliu: yak mozhna "zghladyty" enerhetychnu kryzu [Light at the end of the tunnel: how to "smooth out" the energy crisis]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/12/695913> (accessed May 10, 2023).
10. Ohliad zbytkiv ta vtrat v APK Ukrainy [Review of damages and losses in the agricultural sector of Ukraine]. Available at: <https://kse.ua/ua/oglyad-zbitkiv-ta-vtrat-v-apk/> (accessed May 11, 2023).
11. Kobelia Z.I., Todoriuk S.I. (2023) Perspektyvy rozvytku pidpriemnytstva u suchasnykh umovakh hospodariuvannia [Prospects for the development of entrepreneurship in modern economic conditions]. *AHROSVIT – AGROWORLD*, no. 7–8, pp. 95–106.
12. Doslidzhennia stanu ta potreb MSB v Ukraini za otsinkoiu terytorialnykh hromad ta OVA [Study of the state and needs of SMEs in Ukraine according to the assessment of territorial communities and regional military administrations]. Available at: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/doslidzen-na-stanu-ta-potreb-msb-v-ukraini-za-ocinkou-teritorialnih-gromad-ta-ova> (accessed May 11, 2023).